

Хомич Т.Л., Андрусишин І.С.

ЛІНГВІСТИЧНО ПРО МЕТОДИЧНЕ, АБО ЯК УНИКНУТИ ПОМИЛОК НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ «БУДОВИ СЛОВА», «СЛОВОТВОРУ»

Праця вчителя є неоціненною. Він не тільки навчає, адже маленькі допитливі оченята часто довіряють йому більше, ніж своїм батькам, а й прищеплює велику любов до рідного слова, виховує почуття прекрасного. Щоб слугувати виконавцю такої високої мети, необхідно сприймати мову як живий організм, у якому немає жодної клітини, яка б не виконувала важливої ролі й не впливала на розвиток здорової мовної системи дитини.

Спостереження за рівнем знань, набутих під час навчання в школі, у філологічній студентській аудиторії показують, що студент, якого можна вважати вже сформованою мовною особистістю, не тільки не усвідомлює системності рідної мови, а й має значні лакуни в розумінні багатьох мовних явищ. Такий стає речей, на жаль, є системним за характером.

Особливо помітними виявляються прогалини в розумінні розділів лінгвістики «Будова слова» й «Словотвір». Найчастіше студенти механічно здійснюють поділ слова на морфеми, не дотримуючись логічної послідовності в цьому процесі, спосіб словотворення визначають інтуїтивно, не заглиблюючись в аналіз мовних одиниць, вважаючи все це «надто простим завданням», яке потребує мінімальної кількості часу й зовсім не вимагає аналітичного мислення.

У зв'язку з цим перед викладачем-лінгвістом постає надскладне завдання: необхідно не лише надати можливість студентів-філологів здобути ґрунтовні знання, виробити правильні вміння та навички, а й з'ясувати стереотипну неправильність сприйняття мови й мовних явищ.

Виникає логічне питання: чому школа не формує мовну свідомість особистості? Хто в цьому винен? Учень? Учитель? Система освіти?... Відповіді на ці питання, мабуть, шукати не варто. У пропонованій статті спробуємо окреслити найбільш типові помилки під час морфемного й словотвірного аналізів і запропонувати шляхи їх уникнення.

Текст пропонованої статті укладено в результаті аналітичної роботи з різноманітними чинними шкільними й вишівськими підручниками з української мови, методичними розробками, програмами та методу виробничого спостереження за рівнем набутих у шкільні роки знань студентів.

Однією з найчастіше повторюваних помилок є та, що слово розбирають за будовою або послідовно, наприклад, починаючи з префікса, або намагаються спочатку виділити корінь. Це призводить до того, що неправильно означається флексія. Наприклад, дуже часто в неозначеній формі дієслова, яка є незмінною

й потенційно не може мати закінчення, формотворчий суфікс *-ти* (деякі студенти стверджували, що їм переконливо доводили в шкільному курсі української мови про те, що *-ти* – дієслівне закінчення, або постфікс) або й кінцевий голосний *-и* позначають як флексію. У прислівниках, які також є незмінними, знову ж таки «знаходять» певну флексію: *стати, взимку, по-домашньому*.

Щоб запобігти таким помилкам, необхідно чітко вмотивувати склад незмінних слів. Як відомо, до них належать: іменники іншомовного походження, що закінчуються на голосний (наприклад, *таксі, метро, поні* тощо), жіночі прізвища на *-о* та приголосний (наприклад, *Пилипенко, Андрусичини* тощо), деякі іншомовні прикметники на позначення певних кольорів (наприклад, *беж, хакі...*), усі прислівники, інфінітивні форми, дієприслівникові форми, дієслівні форми на *-но, -то* (наприклад, *прочитано, змито* тощо). У п'ятому класі цю інформацію радимо ілюструвати різними зразковими прикладами, а вже в сьомому, коли учні вповні ознайомлені з частинами мови, – за вищеведеними групами.

Отже, алгоритм розбору слова за будовою має розпочинатися з відповіді на питання: змінною чи незмінною є лексема. Якщо слово змінне, воно обов'язково буде містити флексію – формально виражену або нульову. Щоб не помилитися у визначенні флексії, треба утворити кілька слівформ, наприклад, змінити іменник або прикметник за відмінками, дієслово за родами чи особами. Частина слова, яка трансформується, і буде флексією.

Іноді, щоби правильно відтворити морфемну будову, необхідно звертатися до фонетичного запису слова. Така необхідність виникає тоді, коли графічна структура не демонструє меж між морфемами, наприклад, у словах *подвір'я [podv'irja], пір'я [pirja]* закінченням виступає *-а*, а *-р'* виконує роль суфікса. Виділити ці морфеми можливо лише в транскрипції. Студенти третього курсу під час вивчення морфеміки й дериватології, з якими проведено педагогічно-методичне спостереження (воно проводилося протягом трьох років з усіма студентами філологічного факультету ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка), стверджували, що нікому з них у школі не пропонувалося робити фонетичний запис окремих слів під час розбору їх за будовою.

Другим етапом морфемного аналізу слова є виділення кореневої морфеми. Шкільні підручники в дефініції кореня здебільшого одностайні. Так, наприклад, автори підручника для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів «Рідна мова» (К.: Освіта України, 2005. – 288 с.) Олександра Павлівна Гізазова та Юрій Борисович Кузнецов репрезентують таке визначення кореня: «Корінь – це головна значуща частина слова, що містить у собі спільне лексичне значення споріднених слів»[2, с. 225]. Як відомо, корінь несе основну (денотативну) семантику всього слова, яка може уточнюватися певними афіксами. У коренях слів можливі фонетичні чергування голосних і приголосних фонем, які, проте, не впливають на зміну семантики кореня й слова в цілому. Тому категорично спростовуємо тлумачення кореневої морфеми, яке подає у своєму підручнику Іван Пилипович Юшук: «Спільна звукова частина споріднених слів називається коренем» [9, с. 98].

Програма шкільного курсу «Українська мова» цілком умотивовано не передбачає розрізнення таких понять, як «первинний» і «вторинний» корені. Учні основної школи мають виділяти лише синхронічну кореневу морфему. Проте помилок у цьому аспекті спостережено чимало. І джерело цих помилок убачаємо насамперед у неправильному підручниковому тлумаченні. Так, наприклад, у підручнику О. П. Глазової та Ю. Б. Кузнецова наочно репрезентовано неправильне виділення кореня у «вправі за зразком». У наведених спільнокоренових словах *птах*, *пташеня*, *пташичка*, *пташиний* виділено корінь *птах-*. У всіх цих лексемах зберігся первинний корінь *пт-*, що переконливо доводить наявність у сучасній українській літературній мові спільнокоренової лексеми *птиця* й похідної від неї *птичка* з тим же коренем. Корінь *пт-* у цих словах репрезентують і спеціалізовані лексикографічні джерела, наприклад, «Морфемний словник», який містить близько 36000 слів (уклад. Л. М. Полюга. – К. : Рад. школа, 1983. – 464 с.) [4, с. 289].

У підручнику О. П. Глазової та Ю. Б. Кузнецова подано зразок розбору слова за будовою й наведено лексему *подорожник*, у якій виділено корінь *дорожк-* [2, с. 259]. Вважаємо неприпустимим таке тлумачення. Адже лексема *подорожник* є термінологічною, позначає певну ботанічну номінацію й не має нічого спільного з семантикою слова *дорога*. Ця лексема має вторинний корінь *подорожник-*, етимологічність первинного кореня є досить прозорою. За подібними словотворчими моделями історично утворилися такі лексеми, як-от: *пролісок*, *опеньок*, *півень* тощо. Сучасна морфемна будова цих лексем має у своєму складі лише дві морфеми – кореневу, яка характеризується вторинністю, та флексійну. Отже, якщо програма шкільного курсу «Українська мова» не передбачає виділення етимологічно первинного кореня, маємо вчити школярів визначати правильно сучасний корінь, не акцентуючи на тому, первинним чи вторинним він є.

У цьому ж підручнику О. П. Глазової та Ю. Б. Кузнецова бачимо ще один наведений зразок розбору, а саме дієслівної лексеми *заспівати*, у якій виокремлено корінь *-спів-* [2, с. 258]. Авторам пропонованої статті не є зрозумілою така репрезентація, адже в спільнокореновому ряду з цією лексемою вмотивовано існує слово *пісня*, тому коренем може бути лише *-пі-*, що й демонструють морфемні словники [4, с. 320-321]. Ця коренева морфема зберегла свою первинність на сучасному етапі розвитку мови.

Отже, чому підручник рідної мови, який рекомендовано Міністерством освіти і науки України, який до того ж здобув перше місце на Всеукраїнському конкурсі підручників для 12-річної школи Міністерства освіти і науки України, який широко використовується в сучасній школі, має три (з трьох) лінгвістично неправомірні репрезентації морфемного аналізу?

Варто зазначити, що виділення афіксальних морфем у похідних власних назвах на кшталт *Полісся*, *Запоріжжя*, *Заволжя*, *Тягнибок*, *Ростислав* і подібних також вважаємо недоцільним, оскільки семантика пропріативності формується кореновими морфемами, а граматичну змінність демонструють флексії. Отже, зазначені лексеми мають кореневі морфи *Полісс'-*, *Запоріжж'-*, *Заволж'-*, *Тягнибок-*, *Ростислав-*.

Іноді афіксальні морфемі помилково виокремлюють у непохідних словах, що мають омонімічну звукову складову з відповідними наявними морфемами в інших лексемах. Так, наприклад, Марія Яківна Глющ у «Граматичі української мови...» в один словотвірний тип об'єднує різномодельні лексеми. Вона справедливо зазначає, що «Словотвірний розряд назв тварин, птахів, риб, комах на сучасному етапі рідко поповнюється новотворами. В усталених словотвірних типах наявні суфікси: *-ак (гусак), -ач (деркач), -ень (півень), -ун (цвіркун), -ур (снігур), -ець (тунець), -к (а) (овечка, перепілка), -иц(я) (телиця, куниця)* та ін.» [5, с. 43]. Проте, якщо наявність суфіксів у таких словах, як-от: *гусак, овечка, перепілка, телиця* мотивовані існуванням спільнокореневих відповідників (*гуска, віця, перепел, теля*), то номінації *деркач, півень, цвіркун, снігур, тунець, куниця* не мають твірних слів на сучасному етапі розвитку української мови, тому зазначені афікси виокремлювати вважаємо не доцільним.

У студентській аудиторії побуває також неправильне сприйняття морфемної будови іношомовних слів. Очевидно, за аналогією до незмінних запозичених непохідних, у яких ми не виокремлюємо флексії, студенти переконані, що «всі іношомовні слова складаються лише з кореня». Звичайно, це хибна думка. І потлумачення морфемного аналізу слів на кшталт *президент, інформатик* можливе за допомогою наведення такого мовного явища, як «словотвірні синоніми». Тобто, для того, щоб довести учням існування суфіксів *-ент, -ик* у словах такого зразка, необхідно окреслити низку словотвірних синонімів одного словотвірного типу, наприклад: *президент, кореспондент, інтелігент, резидент* тощо; *інформатик, фізик, математик, прагматик* тощо. До того ж деякі іношомовні запозичення мають спільнокореневі відповідники на українському мовному ґрунті, наприклад, *президія*.

Завершуючи короткий огляд типових методичних помилок, зазначаємо, що в шкільному курсі вивчення особливостей словотвору автори школярських підручників та вчителі основної школи мають уникати складних випадків морфеміко-словотвірних аналізів слів. Так, наприклад, важко потлумачити учням морфемну будову та словотвірні особливості лексем на кшталт *бездоріжжя, застілля, передпліччя, піднебіння* і подібні, які мають у своїй структурі нульовий суфікс, що утратив свій формальний вияв унаслідок історичних асимілятивних процесів, і на сучасному етапі є другою частиною біморфемі.

Автори пропонованої статті здійснювали спробу тлумачення лише окремих методичних вад. Цілісна картина викладення розглянутої проблеми потребує значних подальших інтегрованих пошуків у галузях лінгвістики та методики викладання української мови в основній школі.

Список використаних джерел

1. Бойко В. М., Давиденко Л. Б. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір : навчальний посібник. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 119 с.

2. Глазова О. П., Кузнецов Ю. Б. Рідна мова : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К. : Освіта України, 2005. – 288 с.
3. Ковалик Іван. Вчення про словотвір. Вибрані праці / упорядник та автор передмови Василь Грещук. – Івано-Франківськ Львів : Місто ЦНЗ, 2007. – 404с.
4. Морфемний словник : Близько 36000 слів / уклад. Л. М. Полюга. – К. : Рад. школа, 1983. – 464 с.
5. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підручник. – 2-е видання, доповнене. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. – 328 с.
6. Романюк Євген. «Хто науку поважає, буде з добрим урожаєм». Урок-конкурс знавців словотвору (з елементами програмування), 5 клас // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2004. – № 2. – С. 12-16.
7. Романюк Євген. У майстерні слова (Система уроків із елементами програмованого навчання, 5 клас). Заняття перше. Словотвір. Понятті про твірну основу й похідне слово. Афіксальні способи творення слів // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2004. – № 4. – С. 8-16.
8. Романюк Євген. У майстерні слова (Система уроків із елементами програмованого навчання, 5 клас). Заняття друге. Безафіксне словотворення // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2004. – № 5 – 6. – С. 13-18.
9. Ющук І. П. Рідна мова : підручник для 5 кл. – 3-тє вид. – К. : Освіта, 1994. – 239 с.